

JUHÁSZ JUDIT–BAJMÓCY ZOLTÁN–GÉBERT JUDIT–
MÁLOVICS GYÖRGY

Szegénység, képességek, lehetőségek

Szegénységkezelési szempontok Amartya Sen elméletének tükrében

Amartya Sen képességszemléletének középpontjában az emberek szabadsága áll, az arra való tényleges lehetőségük, hogy általuk értékesnek tartott életet élhessenek. E keretben a szegénység nem ragadható meg kizárólag az anyagi javak hiányával – az a ténylegesen megvalósítható cselekedetek és létállapotok szűkös voltát jelenti. Célunk, hogy a képességszemléltre támaszkodva javaslatot tegyünk a szegénységkezelési programok kialakításának legfontosabb szempontjaira. Majd megvizsgáljuk, hogy ez az elemzési keret – a képességszemlélettel összhangban meghatározott szempontok – hogyan jelenik meg a szegénységkezelésben érintett helyi döntéshozók, szakértők és civilek gondolkodásmódjában, először általánosságban majd egy konkrét projekt – a hátrányos helyzetűek számára tervezett szegedi lakópark ötletének – kapcsán. Eredményeink szerint a szegénységgel összefüggő gondolkodás illeszkedik a képességszemlélet érveihöz, azonban értékelési keretünk egyes szempontjainak figyelembevételére eltérő súlyt kap a szegénységgel kapcsolatos általános gondolkodás és a konkrét esetről alkotott vélemények kapcsán.*
Journal of Economic Literature (JEL) kód: A13, I30, I32, O15, O19.

A szegénység csökkentéséről szóló szakirodalmi és gyakorlati vitákban igen jelentőssé vált az Amartya Sen munkássága nyomán körvonalazódó megközelítés, a képességszemlélet (Sen [1993b], [2003]). Ez ugyanis egy olyan nyílt végű megközelítést kínál, amelyet alkalmasnak tartunk a különböző tudományágak (közgazdaságtan, szociológia, pszichológia, gazdaságföldrajz) által felvetett szempontok jelentős részének integrálására.

A képességszemlélet kérdésfeltevése nem az, hogy az emberek mivel rendelkeznek, hanem hogy mi az, amit ténylegesen módjukban áll elérni, megtenni. Így a megközelítés

* A tanulmány A helyi gazdaságfejlesztés megalapozása a képességszemlélet segítségével című OTKA K-109425. sz. projekt keretében készült. Szeretnénk köszönetet mondani a tanulmány lektorának.

Bajmócy Zoltán, az SZTE Gazdaságtudományi Kar Kutatóközpont egyetemi docense (e-mail: bajmocy@eco.u-szeged.hu).

Gébert Judit, a SZTE Gazdaságtudományi Kar Kutatóközpont tudományos segédmunkatársa (e-mail: gebert.judit@eco.u-szeged.hu)

Juhász Judit, a SZTE Gazdaságtudományi Kar Kutatóközpont (e-mail: judit.juhasz89@gmail.com).

Málovics György a SZTE Gazdaságtudományi Kar Kutatóközpont egyetemi docense (e-mail: malovics.gyorgy@eco.u-szeged.hu).

középpontjában álló *képesség* szó kissé megtévesztő. Fontos figyelni arra, hogy az irányzat nem a szó köznapi értelmében, hanem terminusként használja a kifejezést (amelynek pontos tartalmát részletesen ki fogjuk fejteni a következőkben), ami számos félreértésre adhat okot, és megnehezíti a megfelelő magyar fordítást.¹

A jövedelemalapú szegénységmutatókkal mérve, globálisan 1,2 milliárd ember (22 százalék) él napi 1,25 dollárnál kevesebb jövedelemből. Ha a jövedelmi szegénységi küszöböt 2,5 dollárban határozzuk meg, akkor már 2,7 milliárd szegény emberről beszélhetünk. A sokdimenziós szegénységi mutató (*Multidimensional Poverty Index, MPI*, lásd: *Alkire–Santos* [2014]) alapján a megfosztottság (depriváció) több fajtájának (egészségügyi, oktatási, életviteli alapfeltételek kapcsán fennálló nélkülözés) egyidejű jelenléte 1,5 milliárd emberre is jellemző lehet összességében (*UNDP* [2014]).

Magyarországon 2013-ban a teljes lakosság 33,5 százalékát, a 18 év alatti gyermekek 43 százalékát veszélyeztette a szegénység vagy a társadalmi kirekesztettség, míg a teljes lakosság 26,8 százalékát, a gyermekeknek pedig 35 százalékát sújtotta súlyos anyagi depriváció (*Schraad–Tischler–Kroll* [2014]).² A szegénységi mutatók értékei mögött nagyon összetett társadalmi valóság, eltérő élethelyzetek húzódnak meg. Ennek megfelelően a szegénységkezelés sürgető, ám egyszersmind hihetetlenül bonyolult kihívást jelent, ami sokszor még a magas átlagjövedelmű országokban is kilátástannak tűnik.

A tanulmány célja, hogy a képességszemlélet érveire támaszkodva javaslatot tegyen a szegénységkezelési beavatkozások legfontosabb (minimálisan szükséges) szempontjaira, majd megvizsgálja, hogy e szempontrendszer hogyan viszonyul a szegénységkezelésben érintett helyi szereplők megközelítéséhez, tapasztalatához. Mélyinterjúk segítségével feltárjuk, hogy a képességszemlélet tükrében meghatározott szempontok hogyan jelennek meg a témában érintett helyi döntéshozók, szakértők és civilek általános gondolkodásmódjában, majd egy konkrét gyakorlati eset, a hátrányos helyzetűek számára létesítendő szegedi lakóparkprojekt terveinek értékelése kapcsán.

Megközelítésünk újdonságát egyrészt a kapcsolódó tudományterületek meglátásának egy szempontrendszerben történő integrálása jelenti, amelyhez keretül a képességszemléletet használjuk. Másrészt e szemlélet szakirodalmában túlsúlyban lévő, fejlődő országokból származó empirikus tudást egy relatíve magas jövedelmű térségben végrehajtott elemzéssel kívánjuk kiegészíteni.

¹ A képesség szó köznapi értelme és a Sen által bevezetett *képesség* terminus jelentése közti különbség nem csak a magyar nyelvben okoz problémát. Ezt részletesen tárgyalja a téma szakirodalma (például *Alkire* [2002], *Gasper* [2007]). A képesség mellett a *lehetőség* szó használata is joggal felmerülhet a *capability* terminus magyar fordításaként. Ám, ahogyan azt később kifejtjük, egyik megoldás sem problémamentes.

A magyar nyelvű szakirodalomban a *capability* fordításaként leggyakrabban a képesség jelenik meg, jóllehet szövegkörnyezettől függően esetenként a lehetőség vagy tényleges lehetőség változatok is feltűnnek. Számos magyar fordításban (*Sen* [1993a], [1999a], [1999b], [1999c], [2003], [2011]) és a Sen munkásságát feldolgozó magyar nyelvű munkában (*Pataki* [1999a], [1999b], *Boda* [2007], *Szelényi* [2014]) a képességet használják a *capability* megfelelőjeként.

² Az idézett művön kívül az Eurostat honlapja szolgál az adatok forrásául: <http://ec.europa.eu/eurostat/web/sdi/indicators/social-inclusion>; <http://ec.europa.eu/eurostat/web/income-and-living-conditions/data/main-tables>.

Bevezetésképpen röviden bemutatjuk a képességszemlélet legfontosabb építőköveit és a szegénység vizsgálatában lényeges érveit. Ezután felállítjuk elemzési keretünket: a szegénységkezelési programok során minimálisan figyelembevételre javasolt szempontokat. Az empirikus eredményeink tárgyalásakor először interjúalanyaink szegénységgel kapcsolatos általános gondolkodását elemezzük, majd azt vizsgáljuk, hogy elemzési keretünk szempontjai miként jelennek meg egy konkrét programról szóló véleményalkotás során. Végül elméleti és empirikus vizsgálataink következtetéseit összegezzük.

Szegénység mint a tényleges lehetőségek (képességek) hiánya

A képességszemléletet a Nobel-díjas Amartya Sen dolgozta ki, akit az elmélet további részletezésében számos kutató követett. Az ezzel kapcsolatos szakirodalom az utóbbi néhány évtizedben meredeken nőtt. A képességszemléletet elemzési, értékelési keretként használják a társadalomtudományok területein: többek között a jólléttel, az emberi fejlődéssel, a szegénységgel, a társadalmi igazságossággal kapcsolatos témakörökben.

A képességszemlélet az emberi fejlődés eszközeit elválasztja a fejlődés céljaitól (Sen [1995]). Nem arra helyezi a hangsúlyt, hogy az egyén milyen eszközökkel rendelkezik, hanem arra, hogy azokkal az eszközökkel mit tud kezdeni. Végső soron az emberi élet nem az eszközök birtoklásától lesz értékes, hanem attól, hogy az ember az eszközei segítségével mit tud megtenni és mivé tud válni.

Ennek a különbségtételnek azért van jelentősége, mert az eszközök birtoklása és a tevékenységek elérése között nem egyértelmű a kapcsolat. Azt, hogy valaki milyen mértékben tudja a rendelkezésére álló eszközeit értékes cselekvésekké és létállapotokká konvertálni, különböző *átváltási tényezők* (*conversion factors*) befolyásolják (Sen [1995], Robeyns [2005]). Például hiába rendelkezik valaki megfelelő mennyiségű kalóriabevitelhez szükséges kenyérrel, ha az illető lisztérzékeny, azzal a kenyérrel nem fogja elérni a megfelelően tápláltság létállapotát. Avagy hiába rendelkezik valaki elegendő jövedelemmel és tudással ahhoz, hogy felnőttképzésben vegyen részt, ha valamilyen hátrányos megkülönböztetés vagy családi helyzete (például fogyatékos gyermekét ápolja) miatt nincsen tényleges lehetősége a tanulásra. Az a tény tehát, hogy valakinek valódi lehetősége van valamilyen értékes tevékenység elérésére, két dologtól függ: a rendelkezésre álló eszközeitől és az átváltási tényezőktől. Az átváltási tényezők igen sokfélék lehetnek: egyéniek (például allergia), társadalmiak (például nőkkel szembeni előítéletek) vagy környezetiiek (például légszennyezés).

A képességszemlélet elsősorban az egyének *választási lehetőségére* koncentrál, és nem az eszközökre vagy a ténylegesen megvalósított cselekedetekre és létállapotokra. A választási lehetőségre irányuló figyelem azért fontos, mert egy ember azoknak a dolgoknak is értéket tulajdoníthat, amelyeket nem választ (de módjában állna választani). Például nem mindegy, hogy valaki azért eszik naponta 500 kalóriát, mert bangladesi hajléktalan, vagy azért, mert topmodellként dolgozik. Az utóbbi ugyanis választhatná, hogy többet fogyaszt, az előbbi azonban valószínűleg nem.

A képességszemlélet központi fogalma ennek megfelelően a *képesség* vagy *tényleges lehetőség* (*capability*). Ez az egyén által értékesnek tartott tevékenységek és állapotok

elérésének szabadságát jelenti (*Sen* [2003], *Robeyns* [2005]). Egy személy képességei mutatják meg, hogy ténylegesen mit tud megtenni, illetve mivé tud válni az élete során. Ily módon a képességfogalom mint terminus a magyar nyelvben egyszerre foglalja magában a képesség és a lehetőség szavak árnyalatait, de – ahogy már említettük – mindkét fordítás problémákat vet fel.³

A képességszemlélet szerint az emberi fejlődés az emberek tényleges választási lehetőségeinek (képességeinek) bővülését jelenti. Azaz bővül az emberek szabadsága, hogy olyan életet éljenek, amelyet jó okkal értékesnek tartanak, bővül a szabadságuk, hogy megválaszthassák, milyen életet akarnak élni (*Sen* [2003]). Éppen ezért a szegénység nem azonos a jövedelmi szegénységgel. Annál sokkal többet jelent, a *képességek* (a *tényleges lehetőségek*) *hiányát*. Más szavakkal: a szegénység abban nyilvánul meg, hogy az egyénnek nincs lehetősége bizonyos számúra értékes cselekvések vagy létállapotok elérésére. Ezért a képességszemlélet a jövedelmet kizárólag az értékes tevékenységek elérését segítő *eszköznek* tartja (*Sen* [2003], *Robeyns* [2006]).

Számos érv szól amellett, hogy a szegénységgel kapcsolatos elemzések a jövedelem helyett az emberek által ténylegesen választható értékes cselekedetekre és létállapotokra koncentráljanak (*Sen* [2003]). Egyrészt a jövedelem képességekre tett hatása nem feltétlen. Vagyis a jövedelem mint eszköz átváltása értékes tevékenységekké nem egyértelmű, hiszen ezt a folyamatot különböző átváltási tényezők befolyásolják. Például: ugyanaz a reáljövedelem a választható lehetőségek különböző halmazát jelenti egy egészséges és egy krónikus betegségben szenvedő ember számára, mert az utóbbinak jövedelme egy – olykor jelentős – részét gyógyszerekre és kezelésekre kell költenie. Avagy ugyanaz a reáljövedelem „másra elegendő” egy olyan országban, ahol ingyenes a felsőoktatás, mint egy olyanban, ahol fizetni kell érte. Tehát a jövedelmi szegénység nem mutatja meg a társadalmi előnyöktől való megfosztottság minden dimenzióját (*Robeyns* [2006]). Több empirikus kutatás is alátámasztotta, hogy bizonyos alapvető lehetőségek (például hosszú egészséges élet, iskolázottság) esetében a jövedelem és az adott értékes létállapot közötti kapcsolat nem lineáris (lásd például *Ruggeri Laderchi* [1997], *Alkire és szerzőtársai* [2008]).

Másrészt azt, hogy bizonyos értékes célokat nem tudunk elérni, nem csak a jövedelem hiánya befolyásolja. Például hiába magas valakinek a reáljövedelme, ha nem áll rendelkezésre megfelelő orvosi ellátás vagy éppen hiányos a mentőhálózat.

A képességek (tényleges lehetőségek) figyelembevétele nem azt jelenti, hogy nem kell a jövedelmi helyzettel foglalkozni, hiszen a jövedelem egy fontos eszköz céljaink elérésében, hanem azt, hogy a szegénység orvoslásában nem elegendő a reáljövedelemen alapuló elemzés vagy értékelés, mert az fontos információkat elrejt.

³ A már említett terminológiai problémát tovább feszegetve: a képesség szó túlzottan a személyes jellemzőkre irányíthatja a figyelmet, és így azt a látszatot keltheti, mintha az egyént terhelné a felelősség saját helyzetéért. A lehetőség szó ugyanakkor szintén felveti ezt a problémát (például amikor azt mondjuk, hogy „elszalasztotta a lehetőséget, „nem élt a lehetőséggel”). A lehetőség (a korlátozásoktól való mentesség) biztosítása még nem elegendő. Az egyén részint éppen személyes jellemzőiből fakadó átváltási tényezők miatt lehet képtelen élni a „lehetőséggel”. És itt is igaz, hogy ez nem feltétlenül jelenti az egyén felelősségét.

A képességszemlélet nyitva hagyja a kérdést azzal kapcsolatban, hogy mit kell értékes cselekedetnek és létállapotnak tekinteni, és ezeket hogyan lehet sorba rendezni. Sen [2008] amellett érvel, hogy az értékes tevékenységek kiválasztása a nyílt társadalmi (deliberatív) döntéshozatal feladata. Ezzel szemben Nussbaum [2011] álláspontja szerint célravezetőbb egy előre rögzített lista alkalmazása, amelynek tíz eleme a következő: élet; testi egészség, testi integritás, érzékek, képzelet és gondolat, érzelmek, gyakorlati ész, hovatartozás, más fajok, játék, kontroll az ember környezete felett. A képességszemlélet szakirodalmá szerint mindig az értékelés céljához kell igazítani az elemzésben központi szerepet játszó képességeket, és nem szabad egy kőbe véssett listához ragaszkodni (Robeyns [2005], Sen [2008]).

A szegénységgel kapcsolatos elemzések általában bizonyos alapvető képességekre koncentrálnak (például egészségre, írás-olvasásra való képességre). De a szegénység elemzéséhez hozzátartoznak azok a kulturálisan meghatározott képességek is, amelyek lehetővé teszik, hogy az egyén részt vegyen a közösség életében, vagy szegénység nélkül megjelenhessen a közösség előtt (Sen [2003]). A magasabb jövedelmű társadalmakban ilyen lehet például a mobiltelefonon és az interneten való elérhetőség.

A képességszemléletben kiemelt szerepe van annak, hogy az egyén a fejlődési folyamat aktív alakítója lehessen, hogy tényleges lehetősége legyen saját dolgainak tevékeny előmozdítására, arra, hogy megválassza, milyen életet akar élni (Sen [1995], Robeyns [2005]). Ez tulajdonképpen az egyén egy speciális képessége (lehetősége), amelynek révén előmozdíthatja más, számára értékes célok elérését.⁴ A képességszemlélet tehát aktív cselekvőként tekint az egyénre és nem a fejlesztés passzív befogadjaként.

Összességében tehát a képességszemlélet szerint a jövedelem hiánya nem eléggé magyarázza meg a szegénység jelenségét, nem világít rá a társadalmi előnyöktől való megfosztottság különböző fajtáira. A képességszemlélet ezzel szemben felhívja a figyelmet arra, hogy az eszközök felhasználását különböző átváltási tényezők befolyásolják (korlátozzák), továbbá hogy az egyének aktív cselekvők a fejlődési folyamatban.

Szegénységkezelési szempontok a képességszemlélet tükrében

Jelen fejezet célja a szegénységkezelés figyelembevételre javasolt „minimális” szempontjainak megadása a képességszemléltre támaszkodva. A különböző szakterületek (közgazdaságtan, szociológia, pszichológia, gazdaságföldrajz) érveit megkíséröljük rendszerezni és hozzáilleszteni a képességszemlélet gondolkodási keretéhez.

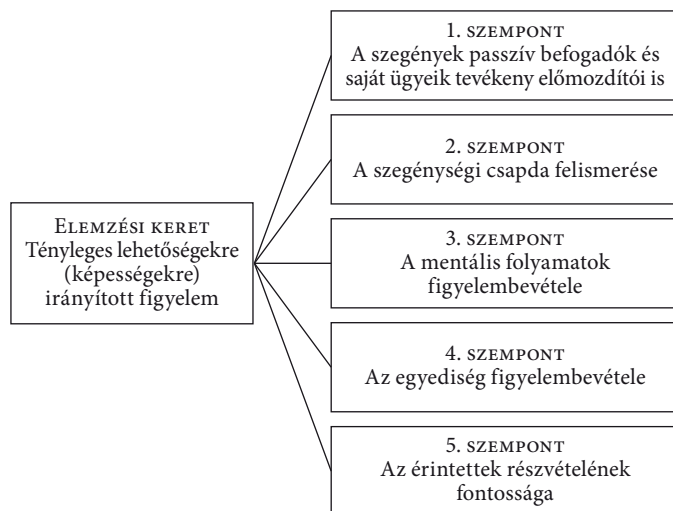
A képességszemléltre építő szegénységkezelés elsődlegesen az egyén által ténylegesen választható lehetőségek halmazának bővítésére koncentrálnak. A szegénységkezelés során nem egyszerűen az a cél, hogy eszközöket (például jövedelmet) biztosítsunk a nélkülözőknek, hanem hogy bővítsük az általuk jó okkal értékesnek tartott

⁴ Bár Sen korai munkái gyakran elkülönítve tárgyalják a képessé (capability) fogalmát és saját céljaink előmozdítását (agency), a későbbi munkáiban egyértelművé teszi, hogy az utóbbi egy speciális „metaképesség” (Crocker–Robeyns [2010]).

választási lehetőségek halmazát (Sen [2003]). Ehhez természetesen szükség van olyan eszközökre, amelyek illeszkednek az értékesnek tartott cselekedetekhez és létállapotokhoz. Továbbá szükség van arra, hogy a személyes és környezetbeli átváltási tényezők ne korlátozzák az eszközök használatát. Ez az általános gondolkodási keret ad alapot azon specifikus szempontok meghatározására, amelyek figyelembevétele minimálisan megkövetelhető a szegénységkezelési beavatkozásoktól – legalábbis a képességszemlélet talaján állva (1. ábra).

1. ábra

Szegénységkezelési szempontok a képességszemlélet tükrében

Forrás: saját szerkesztés.

A felvázolt szempontok együttesen a képességszemlélet fontos építőköveire (képességek, átváltás, céljaink elérésének aktív előmozdítása, nyílt társadalmi viták) reflektálnak. Az egyes szempontok egymással szorosan összefüggnek, és általában a képességszemlélet több építőkövével is kapcsolatban állnak. Ám az egyik szempont figyelembevétele mégsem vonja maga után automatikusan a többi egyidejű felismerését, ezért szükséges azok egyenkénti kiemelése.

AZ ELSŐ SZEMPONT annak felismerése, hogy a szegények a fejlesztések passzív befogadói túl saját ügyeik tevékeny előmozdítói is. A képességszemlélet különös jelentőséget tulajdonít annak, hogy az emberek saját életük alakítói lehessenek, ezt a képességet (lehetőséget) a jóllét szerves részének tekinti (Sen [2003]). Ennek megfelelően a szegénységkezelési beavatkozások során jelentős figyelmet célszerű fordítani a „képesség tételre” (*empowerment*), arra érdemes törekedni, hogy az érintettek sorsuk alakítójává váljanak, önállóan tudjanak boldogulni. Ugyanakkor ez a törekvés nem feltétlenül helyettesíti a nélkülözésben élők helyzetének olyan javítását, ami nem ruházza fel őket sorsuk alakításának képességétől. Azaz, jó okunk lehet kenyeret adni az éhezőknek (nap mint nap) akkor is, ha nem tudjuk abban segíteni, hogy miként

szerezhetné meg maga számára a betevő falatot. A mélyszegénység gyakran idézhet elő olyan helyzetet, amely megköveteli az érintettek „passzív befogadóként” tekintő segítségnyújtást is. Ezzel együtt a képességszemléletre épített szegénységkezelés folytonosan igyekszik képessé tenni a szegényeket az aktív szerepre.

A MÁSODIK SZEMPONT a szegénységi csapda felismerésére hívja fel a figyelmet. Ez szorosan összefügg az előző szempontban hangsúlyozott képessé tétellel. Arra mutat rá, hogy a szegényeket sok minden korlátozhatja abban, hogy saját ügyeik tevékeny előmozdítói legyenek. A mélyszegénységben élőkre számos, a többségi normától eltérő viselkedési forma jellemző a szakirodalom szerint. Például kevesebb megelőző orvosi ellátást használnak, gyakorta drogproblémákkal küszködnek, késlekedők, kevésbé hajlamosak tartani a találkozókat, kevésbé produktívak a munkájuk során, kevésbé képesek a figyelmes szülői szerepre, vagy éppen rosszabbul kezelik saját pénzügyeiket (*Mani és szerzőtársai* [2013]). A nélkülözésben élő szülők gyakran kevésbé felkészültek, kevésbé tudnak megfelelő kezdetet biztosítani gyermekeiknek, ami miatt az alapoktól kezdve csökkentik boldogulási lehetőségeiket (*Khumalo* [2013]).

A perifériára kerülés következtében a gazdasági és hatalmi folyamatok is nagymértékben leszűkíthetik e társadalmi csoportok cselekvési terét (*Timár* [2014]).⁵ Akármelyik tényezőtől is indulunk ki – az anyagi nélkülözéssel párosuló kulturális deficitből, a szülői háttérből, az oktatás nem kielégítő voltából, a rossz egészségügyi helyzetből, a területi (etnikai) elkülönülésből (*Orfield–Lee* [2005], *Quillian* [2013], *World Bank* [2015]) – kijelenthető, hogy az egyes tényezők kölcsönhatásban vannak egymással, amelyek újabb és újabb nehezítő körülményeket generálnak. A legszegényebbek esetében tehát a szegénység mélyebb, hosszabb és többdimenziós jelleget öltve okoz szegénységi csapdát (*Smith–Todaro* [2012]).

A szegénység enyhítését célzó programok sokszor nem érnek el azokhoz, akik már a szegénységi csapdába süllyedve kívülről jövő segítség nélkül nem képesek felemelkedni (*Smith–Todaro* [2012]). Ebből fakadóan az érintettek esetleges „tehetetlenségének” felismerése döntő fontosságú. Így a szegénységkezelési programok feladata az érintettek szegénységi csapdából való tartós kiemelése, a szegénység körkörös jellegét megtörő beavatkozások alkalmazása. Tehát nem olyan segítségnyújtás a cél, amelyben az érintettek helyzete, körülményei nem változnak – esetleg konzerválódnak egy alacsony szinten. Így annak a célnak, hogy a csapda egyes elemei közötti

⁵ A piacgazdaságokban a szegénység jellemzői is megváltoztak, a permanens szegénység és a szegények térbeli szegregációja sokkal hangsúlyosabbá vált. Magyarországon kiváltképpen a romák esetében igaz ez, akik körében a mélyszegénységben élők aránya magasabb, mint a teljes népességben (*Szelényi* [2001]). A modernista társadalomtudományok a szegénységet olyan strukturális problémának tekintik, amelyben a szegények annak a rendszernek az áldozatai, amelyben a nélkülözés állandóan újratermelődik számukra (*Machado* [2006]). Ebből a perspektívából a szegénység valódi oka az, hogy nem törekszünk egy olyan makrogazdasági rendszer kialakítására, amelyben a feltételek kedvezők lennének a társadalom minden csoportja számára (*Khumalo* [2013]).

A hatalmi viszonyok, valamint a politikai döntések kirekesztő jellege is nagymértékben befolyásolhatja a társadalom szerkezetét, így megoldást jelenthet a kirekesztettség problémájára a hatalmi egyenlőtlenségek csökkentése, az egyenrangúság elősegítése közvetlenül a munka, valamint a döntéshozatal során (*Kozma* [2003], *Darók* [2004]).

visszacsatolásokat felbontsuk, egyértelműen kell megjelennie a beavatkozás tervezése és kivitelezése során is.

A HARMADIK SZEMPONT a mentális folyamatok figyelembevételének fontosságára hívja fel a figyelmet. A képességszemléletben gondolkodva ez több tekintetben is lényeges. Egyrészt mint átváltási tényező jelentős hatása van arra, hogy a szegények miként képesek a rendelkezésükre álló vagy a szegénységkezelési program során számukra juttatott eszközöket használni. Másrészt a képességszemlélet részben éppen egy mentális folyamatra rámutatva kritizálta a kortárs közgazdaságtanban domináns preferencia-utilitarista gondolkodást: az emberek idővel hozzászokhatnak kedvezőtlen helyzetükhöz, lejjebb adhatják vágyaikat, beletörődhetnek sorsukba. Így preferenciáik kielégülése kevésbé utal jóllétükre (Hausman–McPherson [1996], Sen [2003]).

A mentális állapotok figyelembevételének – egyben a szegénység csapda jellegének – másik megközelítése a „tanult tehetetlenség”⁶ jelensége, amelyet számos társadalmi probléma (depresszió, különböző függőségek, családon belüli erőszak vagy a szegénység) interpretálására is alkalmaztak. A jelenség lényege, hogy az általunk nem befolyásolható negatív események sorozata növeli az abbéli várakozásunkat, hogy a jövő eseményei szintén befolyásolhatatlanul következnek majd be. Ebben az állapotban a motiváltság csökkenése, érzelmi instabilitás, passzív, demoralizáló viselkedés figyelhető meg, amelyben az egyén nem tesz lépéseket, hogy elkerülje a negatív következményeket, még akkor sem, ha az módjában állna (Peterson és szerzőtársai [1993]).

A szegények, elnyomott helyzetben lévők, kirekesztettek mentális folyamatainak működése tehát számos tekintetben korlátozott (World Bank [2015]). A gyermekszegénység végső soron csökkenti a felnőttkori kognitív kapacitást (Mani és szerzőtársai [2013]). A krónikus szegénységben élőknek egyre alacsonyabbak az elvárásaik az élettel szemben, önbecsülésük alacsony szintű (Shekhawat [2011]).

A szegénység specifikusan összefügg a boldogtalansággal, depresszióval, dühvel és a stresszel is, amelyek a kockázatvállalást és az időbeli preferenciákat is befolyásolják (Haushofer–Fehr [2014]). A stressz a célorientált viselkedési formától egy a szokásorientált magatartás felé való váltást indukál, megakadályozva a hosszabb távú stratégiai gondolkodást (Vohs [2013]). A különösen nehéz helyzetben lévők nem tudják kivárni a beruházásaik, erőfeszítéseik ellenében várható kedvezőbb megtérülést (Ladányi–Szelényi [2004]). Ha mégis megpróbálkoznak vele, az önmegtartóztatás legtöbbször kifáradásban végződik, eltörölve az addig elért eredményeket (Vohs [2013]).

Mani és szerzőtársai [2013] szerint a nyomasztó költségvetési gondokba való belefeledkezés kevesebb szabad kognitív erőforrást hagy más feladatok ellátására, a gondokon rágódók elvesztik a kapacitásukat arra, hogy ettől eltérő problémákat

⁶ A tanult tehetetlenség (*learned helplessness*) gondolkörét laboratóriumi körülmények között állatokon végzett kísérletek alapján először 1960-as években írta le Martin E. P. Seligman pszichológus. A fogalmat később terjesztették ki emberekre vonatkozóan is.

teljes figyelemmel kezeljenek. *Lund és szerzőtársai* [2011] 115 kutatás áttekintése során a tanulmányok 79 százalékában negatív irányú kapcsolatot talált a szegénységi mutatók és a mentális egészség között. Azaz létezik egy olyan visszacsatolási folyamat, amelynek során a pszichológiai hatások következtében a szegénység megerősíti önmagát, és legtöbb esetben hátrányos gazdasági magatartáshoz vezet (*Haushofer–Fehr* [2014]). Mindez meghosszabbíthatja a szegénységből való kilábalás folyamatát, vagy akár el is lehetetleníti azt.

A szegénységkezelés e szempontja tehát magában foglalja a szegénységgel járó korlátozott mentális funkcionalitás felismerését, a nélkülözés pszichológiai vonatkozásainak figyelembevételét, valamint az önbecsülés, magabiztosság újraépítésének fontosságát.

A NEGYEDIK SZEMPONT az egyediség figyelembevételének fontossága. A képességszemlélet az átváltási tényezők sokféleségére hívja fel a figyelmet. Egyéntől, társadalomtól, tértől és időtől függően változnak azok a legfontosabb tényezők, amelyek befolyásolják, adott esetben korlátozzák az eszközök használatát. Ennek felismerése elengedhetetlen, ha figyelmünket a ténylegesen választható tevékenységekre (képességekre) és nem a birtokolt eszközökre irányítjuk a szegénységkezelés során.

Közösségenként, családonként és egyénenként is eltérő az alacsony jövedelem és a képességek (tényleges lehetőségek) hiánya közötti kapcsolat. Ezt a viszonyt erősen befolyásolják például az életkor, a nem, a társadalmi szerep vagy a lakóhely jellemzői (*Sen* [2003]). *Unwin* [2004] felhívja a figyelmet arra, hogy egy uniformizált modell nem lehet alkalmas minden egyes probléma megoldására, ehelyett a helyi sajátosságokhoz igazított, a helyi szükségletekre figyelő releváns programokra van szükség.

AZ ÖTÖDIK SZEMPONT az érintettek részvételének jelentősége. A képességszemléletre támaszkodó megközelítés középpontjában az emberek által értékesnek tartott valós választási lehetőségek (képességek) bővítése áll. Ez szükségképpen felveti a kérdést, hogy mi tekinthető értékesnek az egyén és a közösség számára.

A képességszemlélet amelletttel, hogy demokratikus folyamatok, nyílt társadalmi viták közepette kell az értékes cselekvések és létállapotok meghatározásának lezajlania. Vagyis nyilvános vitában kell az embereknek eldönteni, hogy milyen értékeket tartanak fontosnak saját közösségükben az adott körülmények között (*Sen* [2003], [2008], *Clark* [2005], *Bajmócy–Gébert* [2014]). Ennek különös jelentőséget ad, hogy a szegénységgel kapcsolatos kommunikáció jellemzően nem a szegények körében zajlik, a kérdéskörrel leginkább a középosztálybeliek foglalkoznak (*Aschauer–Málovics* [2012]).

Ugyanakkor éppen a legrosszabb helyzetben lévők esetén állhatnak erős korlátok egy ilyen társadalmi vitában történő valós részvétel előtt. A mélyszegénységben élők sokszor hosszú évek munkája révén lehet csak képessé tenni arra, hogy felismerjék, majd megfogalmazzák személyes problémáikat, és személyes stratégiákat alakítsanak ki maguk számára; majd ennek talaján állva részt vegyenek a közösség problémáinak feltárásában és lehetséges stratégiáinak kialakításában (*Newman–Jennings* [2008], *Bodorkós–Pataki* [2009]). Az alkalmazás nehézségei

azonban nem igazolhatják a nyílt társadalmi részvétel gyakorlatban történő elutasítását (*Bajmócy–Gébert* [2014]).

A nyílt közösségi megvitatás azért is lényeges, mert így felszínre kerülhetnek olyan értékválasztási dilemmák, amelyek egy rögzített értékekre építő ítéletalkotás során – például *Nussbaum* [2011] már ismeretett listájának⁷ alkalmazásakor – nem derülnek ki. Ilyen lehet például az is, amikor valaki sorsáról külső szemlélők döntenek anélkül, hogy magát az érintettet bevonná a folyamatba. A nyilvános érvelés és a részvételi döntés iránti igény központi jelentőségű nemcsak az eredményesség, de az igazságosság szempontjából is (*Sen* [2012]). A képességszemléletnek az az egyik legnagyobb előnye, hogy rávilágít az ilyen értékválasztások szükségességére, és felhívja a figyelmet arra, hogy az értékek közötti súlyokat társadalmi vitában kell megállapítani (*Robeyns* [2006], *Alkire* [2007]).

E szempont tehát hangsúlyozza az érintettekkel való partneri együttműködést, a részvételi döntéshozatal fontosságát. Ennek a képességszemléletben nemcsak önértéke van, de mint eszköz is értékes lehet. Például nőhet az érintettek elköteleződése a közösen kidolgozott megoldások iránt, hiszen ekkor saját sorsuk aktív alakítójaként léphetnek fel.

Az érintettekkel való együttműködés, amely kutatói/segítői részről is egy új típusú, gyakorlatorientált, mélységi megismerést követel meg, javítja a program résztvevői közötti viszonyt, erősíti a bizalmat (*Málovics és szerzőtársai* [2014]). Mindez azonban súlytalan elméleti várákozássá válik akkor, ha az érintettek részvételét csupán imitáljuk.

Módszertan és esetleírás

Primer kutatásunk kiinduló célja, hogy megvizsgáljuk, milyen viszonyban áll a képességszemléletre támaszkodó fenti elemzési keret a szegénység elleni küzdelemben érintett társadalmi szereplők gyakorlati tapasztalatával, szegénységkezeléssel kapcsolatos elképzeléseivel. Az elméleti keretet egy helyi szintű beavatkozás kapcsán is teszteljük – azaz leginkább azt nézzük meg, hogy helyi szinten mennyiben valósul meg az előbb leírt „illeszkedés”.

Húsz egyéni mélyinterjút készítettünk el. Alanyaink kiválasztásakor fő szempont volt, hogy olyanokkal készítsünk interjút, akik a gyakorlatban (és emellett potenciálisan elméletben is) kapcsolatba kerülnek a szegénység jelenségével, a szegénységkezeléssel. Ennek megfelelően három fő csoport képviselőire koncentráltunk: helyi politikusokra (jelen esetben: pártok helyi képviselőire, jelöltjeire), szakértőkre és civilekre. A szakértők között különböző szakmai háttérű válaszadók vannak: megtalálható például közgazdász, szociológus vagy ökológus is. Kiválasztásukkor a legfontosabb szempont az volt, hogy a témakörben releváns kutatói tapasztalattal rendelkezzenek, de legyen a témához gyakorlati kapcsolódásuk is. A megkérdezett civil szektorhoz

⁷ Véleményünk szerint célszerű *Nussbaum* listájára egy minimumkövetelményként tekinteni, amelyet minden adott helyzetben valószínűleg újabb szempontokkal kell a közösségnek kiegészíteni, azaz *Sen* [2008] intelmének megfelelően arra kell vigyázni, hogy a listák ne váljanak kőbe vésétté.

kötődő személyek mindennapi munkájuk során közvetlenül találkoznak a szegénység különböző formáival. A mintában arányosan jelent meg a három kategória. Egyes válaszadók több kategóriában is érintettek lehetnek. Az eredmények ismertetése során az 1. táblázatban látható kódok alapján utalunk az egyes interjúk tartalmára.

1. táblázat

Az interjúalanyok megoszlása politikusok, szakértők és civilek között

Interjúalanyok	Politikusok	Szakértők	Civilek
V1.	+		
V2.	+		+
V3.	+		
V4.	+		
V5.	+	+	+
V6.	+	+	+
V7.	+		
V8.	+		
V9.	+		
V10.			+
V11.		+	
V12.		+	
V13.		+	
V14.		+	+
V15.		+	
V16.		+	+
V17.		+	+
V18.			+
V19.		+	+
V20.			+

Az interjúfonál három fő részből épült fel. Kezdetben általános kérdéseket tettünk fel a szegénység jelenségéről, a szegénységkezelés felé támasztott követelményekről. Ezt követően helyi szintre vonatkozó kérdéseink következtek a szegényekhez és a romákhoz való viszonyulás tekintetében. A mélyinterjúk záró harmadában végül egy konkrét esetre, a hátrányos helyzetűek részére tervezett szegedi lakóparkprojektre tértünk ki.

A Szeged-Csanádi egyházmegye püspöke 2013 novemberében jelentette be, hogy a szeged-kiskundorozsmai szegregátumban élő romák és más hátrányos helyzetű csoportok számára egy lakópark felépítését tervezi. A médiában megjelent információk szerint önkéntesek segítségével közösségi házat, sportpályát, edzőt, kápolnát és lelkészt is biztosítanak a lakópark mellé, továbbá a felépítést követően szociális munkával, az emberi erőforrások fejlesztésével járulnának hozzá a romák társadalmi integrációjához. A sajtóban arról is lehetett értesülni, hogy a lakópark nem roma

családokat is befogadna, azonban egyelőre kérdéses, hogy mennyi pénzből, mikorra és hol valósulna meg a program (Vida-Szűcs [2013]).

A lakópark ötlete komoly társadalmi vitát, nagyfokú ellenérzést is generált. Az egyik politikai párt december elején aláírásgyűjtést és tiltakozást szervezett a roma lakópark megépítése ellen arra hivatkozva, hogy a pozitív diszkrimináció formájaként másoknak hátrányt okoz, társadalmi igazságtalanságot szül (Vida-Szűcs [2014]). A környékbeliekben is felmerült a kérdés, hogy a mostani ötlet miben különbözik az 1979-ben átadott lakópark projektjétől, hiszen a mostani szegregátum az akkor átadott, mára viszont nagyban leromlott lakóépületekből áll (Zsigmond [2013]). Az indulatos és intenzív reakciók következtében nagyon aktuálissá vált a program kapcsán kialakult vélemények vizsgálata, másrészt maga a lakhatási körülmények problémaköre is, melyre a projekt megoldást ajánl.

Fontos tehát még egyszer kiemelni, hogy elsőként azt elemeztük, hogy a képességszemlélet alapján megfogalmazott szegénységkezelési szempontok miként jelennek meg a válaszadók szegénységgel kapcsolatos általános gondolkodásában. Majd a lakóparkprojektet arra használtuk, hogy megvizsgáljuk, ugyanezen szempontok hogyan jelennek meg, ha egy konkrét ügyről, és nem általában a szegénység jelenségéről kell véleményt alkotni.

A szegénységkezelési szempontok megjelenése az interjúalanyok általános szemléletében

Ebben a fejezetben eredményeink első körét mutatjuk be, amelyek arra vonatkoznak, hogy elemzési keretünk szempontjai hogyan *viszonyulnak a megkérdezettek szegénységgel kapcsolatos általános vélekedéséhez*. Az interjúk során az elemzési keretünk egyes szempontjainak jelentőségére explicit módon nem kérdeztünk rá, e szempontok megjelenését implicit módon vizsgáltuk.

AZ ELSŐ SZEMPONT vizsgálata során egyértelműen kirajzolódott, hogy a megkérdezettek nagy része valamilyen módon képviseli a képességszemléleti megközelítés azon fontos elvét, hogy nem elég a szegényekre passzív befogadóként tekinteni, hanem cél a „képessé tételük”; fontos szerepet kell kapnia annak, hogy saját ügyeik tevékeny előmozdítóivá váljanak (V2–3., V5., V7–8., V10–14., V16., V18., V20.).

„... A szegénység azzal is együtt jár, hogy a szegények híján vannak olyan készségeknek és képességeknek ahhoz, hogy a mostani struktúrában eligazodjanak vagy érdeket érvenyesítsenek.” (V13.)

„... Ne kenyeret adjál vagy, mondjuk, ne halat adjál, hanem horgászbótot, azaz lehetőséget – ebben is van valami.” (V10.)

Voltak olyan interjúalanyok, akiknek a gondolkodásából részlegesen vagy teljesen hiányzik a képessé tétel jelentősége (V1., V4., V6., V9., V15., V19.), de összességében elmondható, hogy a megkérdezettek gondolkodásmódja, szegénységhez való viszonyrendszere sokszor implicit módon, de tartalmazza a képessé tétel lényegi gondolatát.

A MÁSODIK SZEMPONT, a szegénységi csapda vizsgálata során elmondható, hogy az interjúalanyok nagy része világos utalást tett arra, hogy tisztában van a szegénységi csapdával (V3–8., V10–15., V17–20.).

„Tehát ugye egy túlélő üzemmódba helyezkednek be, és pont az a stratégiai gondolkodás tűnhet el belőlük, amely a középosztálynak vagy a felsőosztálynak a sajátja lehet, és ha ez éveken, évtizedeken, generációkon keresztül megy, azt eredményezi, hogy a megoldási paletta is leszűkül.” (V14.)

A megkérdezettek jelentős része úgy véli, egyrészt különválasztható egymástól az, ha valaki saját hibájából szegény, vagy nem saját hibájából az, másrészt ezt számításba kell venni a probléma kezelésekor (V2–4., V7., V9–10., V12., V20.). Egyesek szerint azonban ez a hozzáállás téves, és akadályozza a problémakezelést (V13.).

„Engem a szegénységben, ami leginkább megért az az, amikor az önhibáján kívül kerül valaki ebbe a helyzetbe, és a lehetőségei vesznek el abban, hogy ebből a helyzetből kitörjön.” (V3.)

„Mert az az igazság, hogy tapasztalataim szerint az eddigi programok nem feltétlen jutottak célba, a közösség nem lett kellőképpen megszólítva, nem látták bennük a valódi segítő szándékot, nem azt kapták, amire nekik pontosan szükségük van, és ezáltal ezek a programok gyakorlatilag csak ideig-óráig tudtak működni. Ugye, nagy kérdés, hogy mit adunk a szegénységből való kitöréshez, halat vagy hálót. És eddig azért legtöbbször halat dobáltak, de ha hálót adtak, azt sem jól csinálták.” (V11.)

A HARMADIK SZEMPONT, a mentális folyamatok figyelembevételének fontossága az interjúk egy része során megjelent (V2., V8., V10–14., V20.), de összességében kevesebbszer és kisebb súllyal, mint a korábbi szempontok. Jelentős számban voltak olyan interjúk, amelynek során e szempont egyáltalán nem merült fel (V1., V3–4., V6., V9., V15–19.).

„A szegénység olyan lelki dolgokat von maga után, amibe alaptól bele lehet süppedni... Nem hiszik el azt, hogy tovább tudok tanulni, nem hiszik el azt, hogy én normális munkát tudok találni. Tehát nemcsak az anyagi meg a lehetőségbeli oldalról kell megragadni a problémát, hanem magáról a hitről is szól ez az egész.” (V20.)

„Az is közrejátszik, amikor már annyira belekerülnek egy borzasztó nehéz élethelyzetbe, ahonnan már kiút sincsen, vagy úgy érzik, hogy nincs kiút ..., mert egyszerűen egyfajta pszichés állapot alakul ki. ... Sokszor azt látjuk, hogy annak lehet segíteni, aki maga is akarja, és ez nem feltétlenül azért van, mert tudatosan nem akarja, csak egyszerűen valahogy van is motiváltsága, legalábbis azt mondják a szavak, hogy van motiváltsága, de közben néha mégsem.” (V10.)

A NEGYEDIK SZEMPONT, az egyediség figyelembevételének fontossága az interjúk többségében felmerült valamilyen formában (V2., V4–5., V7–8., V10–15., V17., V19.). Bár látjuk, hogy az egyediség szempontját sokan képviselték, számos esetben ez nem jelent meg az interjúalanyok gondolkodásmódjában (V1., V3., V6., V9., V16., V18., V20.). Néhányan egyszerűen a különbségeket emelték ki az egyes szegénységkezelési kihívások kapcsán (V10., V13.). Mások a helyi szintű problémamegoldás fontosságát és a szubszidiaritás elvének jelentőségét hangsúlyozták (V2., V7–8., V12., V15., V19.).

„Nem hiszem, hogy van recept, hanem csomó iszonyú különböző szituáció van, és ezekben kellene valamit csinálni.” (V13.)

„Leginkább az szokott lenni a baj, hogy felülről hoznak meg egy döntést. Ha ezt nem abból a közösségből hozom ki, akkor az nem megoldás. És nem biztos, hogy Szegeden ugyanaz a konstelláció, mint Pesten, Csongrádon vagy bárhol.” (V19.)

AZ ÖTÖDIK SZEMPONT az érintetti részvétel fontosságát hangsúlyozza. Néhány véleményben megjelent a helyi szintű problémamegoldás és a szubszidiaritás elvének jelentősége (V2., V7–8., V12., V15., V19.), ami arra utal, hogy a helyi feltételek és esetek megismerését szükségesnek tartják a megkérdezettek. Nagy részük jelentőséget tulajdonít az érintettek részvételének, azonban eltérő mértékben (V1–2., V4–6., V10–14., V16–20.). Sokan ugyan fontosnak ítélik az érintettek bevonását, ám annak megvalósításában nagy nehézségeket látnak (V2., V5., V11., V15., V20.). Az interjúalanyok többsége (nyilván nem véletlenül) a részvétel helyett a „bevonás” szót használta.

„Ami nagyon fontos, az az, hogy a helyi közösség tagjait nem elég csupán bevonni, hanem ennek a velük együtt való tervezésen kell alapulnia, tehát nem lehet nélkülük semmit sem lépni, mert nem fog működni.” (V14.)

„Lehetne bevonni őket, de nyilván nehéz. Velük is nehéz. Tehát megértem azt, hogy nem feltétlenül akarják mindig bevonni őket egy-egy döntéshozatalba, mert megvan náluk az, hogy az ember a kisujját nyújtja, és a karja kell, ami érthető. Nehéz lenne közösen dönteni.” (V20.)

Néhány vélemény szerint bevonás esetén az érintettek a végtelenségig kérni fognak (V8., V15., V20.), nem tudják feltétlenül jól megítélni helyzetüket (V11.), az érintettekkel való közvetlen kapcsolat felépítése nem járható út (V8.). Megjelent az a vélemény is, mely szerint a módszertanra nagy hangsúlyt kell helyezni az érintettek bevonása előtt (V2., V6., V12.), hogy elkerüljük a fentebb említett problémákat, amelyek azt eredményezik, hogy az érintettek „kérő” pozícióba helyezkednek. Néhány interjúban az érintettek részvételének fontossága nem jelent meg, vagy nem jelent meg mérvadóan (V3., V7–9., V15.).

Összességében a megkérdezettek szegénységgel kapcsolatos általános gondolkodásában tükröződnek a képességszemlélet alapján meghatározott szegénységkezelési szempontok. Az interjúalanyok megközelítése – sokszor implicit módon, de – tartalmazza a képességtétel lényegi gondolatát. A második szempont, a szegénységi csapda felismerése is érvényesül a megkérdezettek jelentős részének gondolkodásában, jóllehet megjelenik a segítségre érdemes (önhibáján kívül szegény) és segítségre kevésbé érdemes (saját hibájából szegény) elkülönítés. Azaz – *Gans* [1992] fogalomhasználatával élve – megjelenik az „érdemtelen szegény” kategória. Ez arra utal, hogy bár elméletileg elfogadják a jelenség csapda jellegét, de mégsem gondolják végig minden esetben ennek jelentőségét, hiszen az „önhibájából szegény” kategóriában történő gondolkodás annak feltételezését jelenti, hogy a csapda jelleg nem teljesen csapda jelleg, ha abból egyeseknek vezethetne kiút, aminek lehetőségével élhetnének is (míg másoknak ez nem adatik meg, így nem tehetők felelőssé sorsukért). A mentális folyamatok jelentőségét érezhetően kevesebben emelték ki, sokszor egyáltalán nem merült fel az

interjúk során. Az egyediség szempontja kisebb hangsúlyt kapott a megkérdezettek gondolkodásmódjában, mint a képesség tétel vagy a szegénységi csapda felismerése, azonban gyakrabban került elő, mint a mentális folyamatok figyelembevételének szempontja. Végül elemzésünk alapján a megkérdezettek többsége fontosnak tartja az érintettek részvételét (egészen pontosan bevonását), azonban ennek mértékéről és módjáról eltérő véleményekkel találkozhatunk.

A szegénységkezelési szempontok megjelenése a lakópark terve kapcsán

A következőkben bemutatjuk, hogyan jelennek meg a képességszemlélet tükrében kiemelt szegénységkezelési szempontok egy konkrét helyi eset, a hátrányos helyzetűek részére tervezett szegedi lakópark ötletének kapcsán. Ezzel elemezhetővé válik, hogy eltér-e az, amikor általában (elméletben) gondolkodunk a szegénységkezelésről, és az, amikor egy konkrét helyzetről kell véleményt alkotnunk (amelynek kapcsán személyes tapasztalataink vannak, adott esetben érzelmileg is elkötelezettek vagyunk akár pozitív, akár negatív értelemben). Amennyiben e kettő eltér, annak fontos következményei lehetnek a szegénységkezelési programok kialakításával kapcsolatban.

AZ ELSŐ SZEMPONT kapcsán elmondható, hogy az interjúalanyok véleményében markánsan megjelenik az a gondolat, hogy a lakópark nem járul hozzá az érintettek későbbi boldogulásához (V3., V7-9., V13., V19., V20.). A megkérdezettek jelentős része azt az álláspontot képviseli, hogy a lakópark programja önmagában hosszú távon nem jelent kiutat a lakók számára, a program csak más elemekkel együtt érhet el sikereket (V1., V4., V10., V12., V14-17.). Mások szerint hozzájárulhat a lakópark ahhoz, hogy a későbbiekben boldogulni tudjanak, ám ezek a válaszadók is kiemelik, hogy komplex program kialakításában kell gondolkodni, amelynek megvalósulásában ők azonban látnak reális lehetőséget (V2., V5-6., V11., V18.).

„Ha ez a lakóparkprojekt nemcsak egyszerű házatadás, hanem ténylegesen azzal jár, hogy ott milyen szociális szolgáltatásokat teremtünk, rendszeresen ott vannak, jelen vannak szociális segítők, oktatási programokat indítunk stb., akkor abszolút hozzájárulhat. Tehát hogy hozzájárul-e és milyen mértékben, attól függ, hogy ez hogyan lesz kialakítva.” (V5.)

A MÁSODIK SZEMPONT, a szegénységi csapda figyelembevétele nagyobb hangsúllyal jelent meg a lakópark kapcsán, mint a szegénységgel kapcsolatos általános gondolkodásban. A megkérdezettek többsége szerint a lakópark nem jelent kiutat a szegénységből (V3-4., V7-10., V12-17., V19., V20.), melynek okát legtöbbször a szegregáció esetleges újratermelődésében látják. Néhányan kiemelték, hogy a szegregációnak valószínűleg pozitív hatásai is vannak a negatívak mellett, például a szegregátumban élők támaszt nyújtanak egymásnak (V5.), a szegregátum megtartó erőt jelent (V11.), egyfajta közösségi hálót biztosít (V13.). Az interjúalanyok többsége azonban

egyértelműen kifejezte, hogy az elkülönülés leginkább hátrányos légkört teremt az ott élők számára (V2–4., V7., V9–10., V12., V14., V20.).

„Nem tartom jó ötletnek a lakóparkot. Senki sem kéne, hogy odakerüljön. Mondtam, hogy valószínűleg nem csak negatívuma van a szegregációnak, de hogy tudatosan szegregációt alkotni... mert hogy ez szerintem az, bárhogyan is. Még ha komfortosak is lesznek egy ideig. A mostani dorozsmai cigánytelep is így indult.” (V13.)

„Nem mondom, hogy a szándék nem nemes, nyilván meg akarják oldani a problémát, és nyilván azt gondolják, hogy így lehet megoldani. Én meg sok kérdést látok abban, hogy miért nem szabad így megoldani, mert csak rövid távon tűnik megoldásnak, de hosszabb távon a szegregátum újragenerálja a problémákat.” (V7.)

A HARMADIK SZEMPONT, a mentális folyamatok figyelembevétele a lakóparkkal kapcsolatos beszélgetés során nagyon kevés esetben került szóba. Csak néhányszor történt utalás az interjúkban az érintettek mentális folyamatainak valamilyen formájú kezelésére a lakópark esetében (V1., V2., V11.).

„... Ennek a képzésnek az elején ennek még nem kellene formális képzésnek lennie. ... Akár valamilyen teljesen atipikus képzés is elképzelhető lenne, amely vissza tudná adni valamilyen szinten az emberek motivációját a szegénységből való kitörésre.” (V11.)

„Akik nem motiváltak abban, hogy az adott szituációból kikerüljenek, ott másfajta, nem szegénységi programokra, szerintem egészségügyi programokra van szükség. Magyarul ott a mentális viszonyokat kell helyre tenni.” (V2.)

A NEGYEDIK SZEMPONT, az egyediség kapcsán elmondható, hogy valamilyen fokon minden interjúalany figyelembe vette az eset egyedi jellemzőit, körülményeit. Explicit módon azonban kevesen emelték ki, hogy a szituációhoz illeszkedő megoldásra lenne szükség (V2., V5., V10., V13–14.). Azt azonban érdemes megjegyezni, hogy a lakópark ötlete már önmagában irányította a megkérdezettek gondolkodását, így a konkrét szituációhoz alkalmazkodó javaslataik legtöbbször nem léptek ki a lakóparkterv adta keretből.

„Azért nem biztos, hogy olyan lakóparkról gondolkodnék, amiben víz, gáz, csatorna, fürdőszoba van, és mindennel felszerelt, hanem a mostaninál biztonságosabbat és jobbat, de olyat, ami az élethelyzethez, egzisztenciális helyzethez, jövedelemhez, és az eltartóképességhez viszonyul.” (V2.)

„... azt nem lehet megspórolni, hogy időt, energiát öljünk abba, hogy az ottaniak ki, hogy, merre, mit akar.” (V14.)

AZ ÖTÖDIK SZEMPONT az érintettek részvételének fontosságára hívja fel a figyelmet. A lakópark értékelése során rendkívül változatos – a szegénységgel kapcsolatos általános gondolkodáshoz képest tovább diverzifikálódó – véleményekkel találkoztunk. A válaszok jelentős eltérést mutattak azzal kapcsolatban, hogy bevonják-e az érintetteket a projekt kialakításába, szükség van-e erre egyáltalán, és ha igen, akkor milyen módon. Öt válaszadó vélte úgy, hogy nem fogják bevonni az érintetteket a program kialakításába (V1., V9., V12., V14., V20.). Ebből három esetben ez ellenkezne az általános elképzeléseikkel (V1., V12., V14.), azaz ők egyébként fontosnak tartanák az

érintettek bevonását. A válaszadók többsége szerint valamiféle érintetti részvétel lesz a lakópark megvalósulása kapcsán (V2, V5–6, V10–11, V13, V16–18). Néhányan nagy hangsúlyt helyeznének az érintettek megkérdezésének módszerére, mivel szerintük ez nagyban meghatározza a bevonás eredményességét (V1., V5–6., V12., V14.).

„Ha megvalósulna a program, akkor szerintem előbb-utóbb bevonnák az érintetteket. Két okból. E nélkül egész egyszerűen nem tudnák kivitelezni a dolgot, másrészt azért, mert a program kezdeményezői jó viszonyt ápolnak a helyi kisebbségi önkormányzat vezetőjével, és rajta keresztül el tudják érni a helyieket. Tehát lesz bevonás.” (V16.)

„Az, hogy kimegyek és megmondom, hogy én ezt fantasztikusan kitaláltam, az nem működik. Nélkülük nem megy. Ők úgyis másképp látják a problémát, mint mi.” (V17.)

„Ha valaki nagyon mélyen van, akkor ne legyünk meglepve, hogy nem lát túlságosan messzire. Tehát a megoldását abban a nagyon szűk körben fogja keresni.” (V7.)

„Én biztos nem kérdezném meg őket.” (V8.)

A lakóparkprojekt kapcsán kinyilvánított véleményekben erősebben tükröződik a képessé tétel fontossága és a szegénységi csapda felismerésének szempontja, mint a szegénységgel kapcsolatos általános gondolkodásban. A mentális folyamatok figyelembevétele azonban a konkrét projekt kapcsán csak minimális szinten jelent meg. Az esetre jellemző egyedi szempontok természetesen felmerültek a válaszadók többségénél, hiszen egy konkrét tervről kellett véleményt alkotniuk. Arról azonban, hogy miért és milyen módon kellene a beavatkozás során figyelembe venni a konkrét helyzet sajátosságait, konkrétumok nem igazán hangzottak el. Az érintettek bevonása kapcsán szélsőséges véleményekkel találkozhattunk, ebben a témakörben a válaszok tovább diverzifikálódtak ahhoz képest, mint amikor az interjúalanyokat általában kérdeztük a szegénységről.

Az egyes szempontok esetében felmerülő vélemények között számos összefüggés fedezhető fel. A megkérdezettek nagy része olyan segítő programokban gondolkodik, amelyek az érintettek tényleges lehetőségeinek bővítésére törekednek (történjen az az ő passzív vagy aktív részvételük mellett). Ezzel konzisztensen a kimondott vélemények arra utalnak, hogy a szegénységi csapda jelenségét ismerik (amelyből való kitörés lehetősége rendkívül szűkös), mégis felismerhető a véleményekben egy elkülönítés a segítségre érdemes és „érdemtelen” (saját sorsáért okolható) csoportok között.

Azt is láthattuk, hogy az önálló cselekvés jelentősen függ mentális funkcióktól is, amelyek azonban a szegénység állapotában sok szempontból sérülnek. Ez a probléma az interjúalanyok véleményeiben csak alig jelenik meg, ami összefüggésben állhat a szegénységi csapda jelenségének csupán látszólagos elfogadásával. Az érintettekkel való közös cselekvésről is sokféle véleménnyel találkozhattunk, ami tükrözi a velük szembeni hozzáállás sokféleségét, azaz sokan nem látják értelmét a közös tervezésnek, megvalósításnak, lévén az érintettek úgysem tudják érdemben támogatni a folyamatot (nyilvánvaló az előítéletek jelenléte is). Azok körében azonban, akik támogatják az érintettekkel való együttműködést – annak különböző mértéke mellett –, az egyediség figyelembevétele és a részvétel melletti érvek rendkívül hasonlóak, ilyen például a szubszidiaritás fontossága vagy a helyi körülmények, szokások megismerése.

Következtetések

A tanulmányban Amartya Sen képességszemléletére támaszkodva egy szegénység-kezelési szempontrendszerre tettünk javaslatot. A képességszemléleti megközelítés kiindulópontja, hogy figyelmünket a szegények tényleges lehetőségeire összpontosítjuk (és nem az általuk birtokolt eszközökre). Az értékesnek tartott lehetőségek, az eszközök és az eszközök használatát befolyásoló átváltási tényezők elkülönítése adott alapot a cikkben részletesen tárgyalt öt szempont megfogalmazására:

1. a szegények passzív befogadók, és saját ügyeik tevékeny előmozdítói is,
2. a szegénységi csapda felismerésének fontossága,
3. a mentális folyamatok figyelembevételének fontossága,
4. az egyediség figyelembevételének jelentősége,
5. az érintettek részvételének fontossága.

Primer kutatásunkban a képességszemlélet-alapú elméleti keretünk gyakorlati illeszkedését vizsgáltuk. Olyan személyekkel készítettünk egyéni mélyinterjút, akik a helyszínen vannak kapcsolatban a szegénység jelenségével, annak kezelésével. Kvalitatív módszertannal megvizsgáltuk, hogy e személyek hogyan vélekednek általában a szegénység jelenségéről és kezelési lehetőségeiről, illetve egy konkrét helyi szintű szegénységkezelési beruházás ötletéről. Kutatásunk fő következtetései négy főbb pontban foglalhatók össze.

1. A szegénységkezelésben érintett interjúalanyaink esetén a képességszemlélet talán legfőbb jellemzője, a tényleges lehetőségekben (képességekben) való gondolkodás egyértelműen megjelent általánosságban és az esetpélda értékelése kapcsán is. A szegénységkezelés céljaként jóval inkább a tényleges választási lehetőségek bővítése, mint az ehhez szükséges eszközök biztosítása jelent meg. Úgy véljük, hogy a képességszemlélet alapján felállított szempontrendszer jól keretezte a szegénységgel és szegénységkezeléssel kapcsolatban felmerült számtalan jellemzőt.

2. A válaszadók között jóval nagyobb az egyetértés a szegénységkezelés céljában, mint abban, hogy a tényleges lehetőségek (képességek) bővítését milyen módon lehetne elérni. Az elméleti megfontolások alapján felállított szegénységkezelési szempontok eltérő fontosságot képviseltek az egyes válaszadók számára. Elemzési keretünk ugyanakkor könnyen felismerhetővé és nyílttá tette, hogy a szegénységkezelés egyes szempontjainak milyen jelentőséget tulajdonít a válaszadó, ahhoz milyen előfeltevések, értékek szerint közelít. Például az interjúalanyok jelentős része kiemeli a szegénységi csapda jelenségét, mégis gyakran elkülönítik azokat, akik önhibájukból, illetve akik önhibájukon kívül lettek szegények. Továbbá az érintettek részvételének – amely során az egyedi jellemzők felszínre kerülhetnek – mértékéről, módjáról is megoszlanak a vélemények.

3. Az interjúalanyok általánosságban képviselt gondolkodásmódja jelentősen megváltozik, amikor nem elvont módon kell a szegénységről nyilatkozni, hanem egy adott eset – kutatásunkban a szegedi lakópark – értékelésére kerül sor. Ekkor a szempontok súlya megváltozhat, egyesek nagyobb figyelmet kapnak, míg más szempontok háttérbe kerülnek. Ennek mértéke válaszadónként jelentősen különbözött. Például volt, aki nagy jelentőséget tulajdonított az érintetti részvételnek általános síkon, de a lakópark kapcsán a

romák bevonását nem tartotta szükségesnek vagy lehetségesnek. Így feltételezhető, hogy a szegénységkezelési programok általános elvei nem fognak teljes körűen és az eredetileg tervezett súlyukkal megvalósulni. Ezért fontos kérdés, hogy a programok során törekszünk-e visszacsatolást kapni arról, hogy a gyakorlat valóban követi-e az elméletileg kitűzött célokat és értékeket, és milyen hatásokkal járhat az esetleges eltérés.

4. Az, hogy a képességekre történő figyelem általános célja és a szegénységkezelés egyes szempontjai megjelennek a válaszadók gondolkodásmódjában, nem jelenti azt, hogy az általunk javasolt szegénységkezelési szempontok minden esetben együttesen is megjelennének. Az is világossá vált, hogy az interjúalanyok saját szegénységkezelési elvei sem tükröződnek maradéktalanul egy-egy konkrét helyzetben. Véleményünk szerint ez azt támasztja alá, hogy a szegénységkezelés olyan terület, ahol az értékeinktől, előítéleteinktől történő eltávolodás jelentős korlátokba ütközik. Így olyan programokra van szükség, ahol az ezzel kapcsolatos problémák felismerhetővé és megvitathatóvá válnak. A képességszemlélet jelentősége többek között pontosan abban áll, hogy nyílttá teszi az értékeket és előfeltevéseket, és azok nyílt megvitatására szólít fel.

Hivatkozások

- ALKIRE, S. [2002]: *Valuing Freedoms*. Oxford University Press, Oxford.
- ALKIRE, S. [2007]: Why the Capability Approach? *Journal of Human Development*, Vol. 6. No. 1. 115–135. o.
- ALKIRE, S.–QIZILBASH, M.–COMIM, F. [2008]: Introduction. Megjelent: *Alkire, S.–Qizilbash, M.–Comim F. (szerk.): The Capability Approach. Concepts, Measures and Applications*. Cambridge University Press, Cambridge.
- ALKIRE, S.–SANTOS, M. E. [2014]: *Measuring Acute Poverty in the Developing World: Robustness and Scope of the Multidimensional Poverty Index*. OPHI Working Paper, No. 59. 251–274. o.
- ASCHAUER, W.–MÁLOVICS ÉVA [2012]: Az érdemtelen szegénység mint társadalmi viszony. *Competito*, 11. évf. 2. sz. 43–60. o.
- BAJMÓCY ZOLTÁN–GÉBERT JUDIT [2014]: Arguments for deliberative participation in local economic development. *Acta Oeconomica*, Vol. 64. No. 3. 313–334. o.
- BODA ZSOLT [2007]: A fejlődés etikájáról. *Korunk*, május. <http://korunk.org/?q=node/8&ev=2007&honap=5&cikk=8542>
- BODORKÓS BARBARA–PATAKI GYÖRGY [2009]: Local Communities Empowered to Plan? Applying PAR to Establish Democratic Communicative Spaces for Sustainable Rural Development. *Action Research*, Vol. 7. No. 3. 313–334. o.
- CLARK, D. A. [2005]: The Capability Approach: Its Development, Critiques and Recent Advances. Department of Economics, University of Oxford, www.gprg.org/pubs/workingpapers/pdfs/gprg-wps-032.pdf.
- CROCKER, D. A.–ROBEYNS, I. [2010]: *Capability and Agency*. Megjelent: C. W. Morris (szerk.): *Amartya Sen Cambridge Companion to Philosophy*. Cambridge University Press, New York. 60–90. o.
- DARÓK ILDIKÓ [2004]: Szegények, munkanélküliek, hajléktalanok. Megjelent: *Gelsei Gergő–Gergely Vera–Horváth Vera–Rácz Márton (szerk.): A láthatatlanság vége. Társadalomismereti szöveggyűjtemény. Alapítvány a Társadalomelméleti Kollégiumért*, Budapest, 33–56. o.

- GANS, H. J. [1992]: Mire szolgálnak az érdemtelen szegények. *Esély*, 4. évf. 3. sz. 3–17. o.
- GASPER, D. [2007]: What is the capability approach? Its core, rationale, partners and dangers. *The Journal of Socio-Economics*, Vol. 36. No. 3. 335–359. o.
- HAUSHOFER, J.–FEHR, E. [2014]: On the psychology of poverty. *Science*, Vol. 344. No. 6186. 862–867. o.
- HAUSMAN, D.–MCPHERSON, M. [1996]: *Economic Analysis and Moral Philosophy*. Cambridge University Press, Cambridge.
- KHUMALO, P. [2013]: The Dynamics of Poverty and Poverty Alleviation in South Africa. *Gender and Behaviour*, Vol. 11. No. 2. 5643–5652. o.
- KOZMA JUDIT [2003]: A szegénység pszichológiai vonatkozásai. *Esély*, 14. évf. 2. sz. 15–30. o.
- LADÁNYI JÁNOS–SZELÉNYI IVÁN [2004]: *A kirekesztettség változó formái*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- LUND, C.–BREEN, A.–FLISHER, A. J.–KAKUMA, R.–CORRIGALL, J.–JOSKA, J. A.–SWARTZ, L.–PATEL, V. [2010]: Poverty and common mental disorders in low and middle income countries: A systematic review. *Social Science & Medicine*, Vol. 71. No. 3. 517–528. o.
- MACHADO, D. [2006]: On Modernist Social Sciences’ understanding of poverty and the role of poverty experts in the “Conduct of Conduct” of Human subjects: A Critique. *Inter-thesis*, Vol. 3. No. 1. 1–15. o.
- MÁLOVICS GYÖRGY–MIHÓK BARBARA–PATAKI GYÖRGY–SZENTISTVÁNYI ISTVÁN–ROBOZ ÁGNES–BALÁZS BÁLINT–NYAKAS SZABOLCS [2014]: Résztvételi akciókutatással a társadalmi kirekesztés ellen: egy szegedi példa tanulságai. *Tér es Társadalom*, 28. évf. 3. sz. 66–83. o.
- MANI, A.–MULLAINATHAN, S.–SHAFIR, E.–ZHAO, J. [2013]: Poverty Impedes Cognitive Function. *Science*, Vol. 341. No. 6149. 976–980. o.
- NEWMAN, P.–JENNINGS, I. [2008]: *Cities as Sustainable Ecosystems. Principles and Practices*. Island Press, Washington–London.
- NUSSBAUM, M. C. [2011]: *Creating capabilities: the human development approach*. Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge.
- ORFIELD, G.–LEE, C. [2005]: *Why Segregation Matters: Poverty and Educational Inequality*. The Civil Rights Project of Harvard University, Cambridge.
- PATAKI GYÖRGY [1999a]: A fejlődés gazdaságtana és etikája: Tisztelgés Amartya Sen munkássága előtt. *Kovács*, 2. évf. 4. sz. 6–17. o.
- PATAKI GYÖRGY [1999b]: Amartya Sen a szabadságról. *Fordulat*, 3–4. évf. 76–93. o.
- PETERSON, C.–MAIER, S.–SELIGMAN, M. E. P. [1993]: *Learned Helplessness: A Theory for the Age of Personal Control*. Oxford University Press, New York.
- QUILLIAN, L. [2013]: Segregation and Poverty Concentration: The Role of Three Segregations. *American Sociological Review*, Vol. 77. No. 3. 354–379. o.
- ROBEYNS, I. [2005]: The Capability Approach: a theoretical survey. *Journal of Human Development and Capabilities*, Vol. 6. No. 1. 93–117. o.
- ROBEYNS, I. [2006]: The Capability Approach in Practice. *The Journal of Political Philosophy*, Vol. 14. No. 3. 351–376. o.
- RUGGERI LADERCHI, C. [1997]: Poverty and its many dimensions: the role of income as an indicator. *Oxford Development Studies*, Vol. 25. No. 3. 345–360. o.
- SCHRAAD-TISCHLER, D.–KROLL, C. [2014]: Social Justice in the EU. A Cross-national Comparison. Bertelsmann Stiftung. http://www.bertelsmann-stiftung.de/cps/rde/xbcr/SID-27701ACD4153BD23/bst/xcms_bst_dms_40361_40362_2.PDF.
- SEN, A. K. [1993a]: Az egyéni szabadság mint társadalmi elkötelezettség. Megjelent: *Kindler József–Zsolnai László* (szerk.): *Etika a gazdaságban*. Keraban Könyvkiadó, Budapest, 26–44. o.

- SEN, A. K. [1993b]: *Capability and Well-Being*. Megjelent: *Nussbaum, M.–Sen, A. K.* (szerk.): *The Quality of Life*. Oxford University Press, Oxford.
- SEN, A. K. [1995]: *Inequality Reexamined*. Cambridge University Press, Cambridge.
- SEN, A. K. [1999a]: A jövedelemelosztás etikai kérdései: nemzeti és nemzetközi szinten. Megjelent: *Csaba Iván–Tóth István György* (szerk.): *A jóléti állam politikai gazdaságtana*. Osiris Kiadó–Láthatatlan Kollégium, Budapest, 195–218. o.
- SEN, A. K. [1999b]: A relatív szegény. *Esély*, 2–3. évf. 3–16. o.
- SEN, A. K. [1999c]: A közösségi döntések lehetőségességéről. Megjelent: *Csillag Márton–Csorba Gergely* (szerk.): *BKE Társadalomelméleti kollégium, Fordulat, Műegyetemi Kiadó, Budapest*, 4–52. o.
- SEN, A. K. [2003]: *A fejlődés mint szabadság*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- SEN, A. K. [2008]: *Capabilities, Lists, and Public Reason: Continuing the Conversation*. *Feminist Economics*, Vol. 10. No. 3. 77–80. o.
- SEN, A. K. [2011]: *A fejlődés mint képességfejlesztés*. Megjelent: *Scheiring Gábor–Boda Zsolt* (szerk.): *Globalizáció és fejlődés. Kritikai fejlődéstanulmányok. Szöveggyűjtemény. Nemzeti Civil Alapprogram*, Budapest, 110–128. o.
- SEN, A. K. [2012]: The reach of social choice theory. *Social Choice and Welfare*, Vol. 39. No. 2–3. 259–272. o.
- SHEKHAWAT, P. S. [2011]: Positive Psychology and Amartya Sen: From Capabilities to Well-being. *Amity Journal of Applied Psychology*, Vol. 2. No. 1. 69–72. o.
- SMITH, S. C.–TODARO, M. P. [2012]: *Economic Development*. Addison-Wesley, Boston.
- SZELÉNYI IVÁN [2001]: Poverty, Ethnicity and Gender in Transitional Societies – Introduction. *Review of Sociology*, Vol. 7. No. 2. 5–10. o.
- SZELÉNYI IVÁN [2014]: Variációk szegénység témára. Megjelent: *Kolosi Tamás–Tóth István György* (szerk.): *Társadalmi riport, 2014. Tárki, Budapest*, 629–635. o. <http://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/b349.pdf>.
- TIMÁR JUDIT [2014]: Társadalmi-területi marginalizáció, állami függőségek újratermelése perifériák lakóinak napi gyakorlataiban. Megjelent: VII. Magyar Földrajzi Konferencia: Absztraktkötet. Miskolc-Lillafüred, Magyarország, 2014.09.02–2014.09.04. Miskolci Egyetem Műszaki Földtudományi Kar, 94 o.
- UNDP [2014]: *Sustaining Human Progress: Reducing Vulnerabilities and Building Resilience*. Human Development Report 2012. United Nations Development Programme, New York.
- UNWIN, T. [2004]: Beyond budgetary support: pro-poor development agendas for Africa. *Third World Quarterly*, Vol. 25. No. 8. 1501–1523. o.
- VIDA-SZÜCS IMRE [2014]: Jobbik: Roma lakópark faji alapon? *Delmagyar.hu*, január 6. http://www.delmagyar.hu/szeged_hirek/jobbik_roma_lakopark_faji_alapon/2364271/.
- VIDA-SZÜCS IMRE [2013]: Lakóparkot építenek a romáknak. *Delmagyar.hu*, november 20. http://www.delmagyar.hu/szeged_hirek/lakoparkot_epitenek_a_romaknak/2358549.
- VOHS, K. D. [2013]: The Poor's Poor Mental Power. *Science*, Vol. 341. No. 6149. 969–970. o.
- WORLD BANK [2015]: *World Development Report: Mind, Society and Behavior*. World Bank Group, Washington.
- ZSIGMOND ZSÓFIA [2013]: Roma lakópark – prok és kontrák. *DailySzeged.hu*, december 3. <http://dailyszeged.hu/posts/47-roma-lakopark-prok-es-kontrak>.